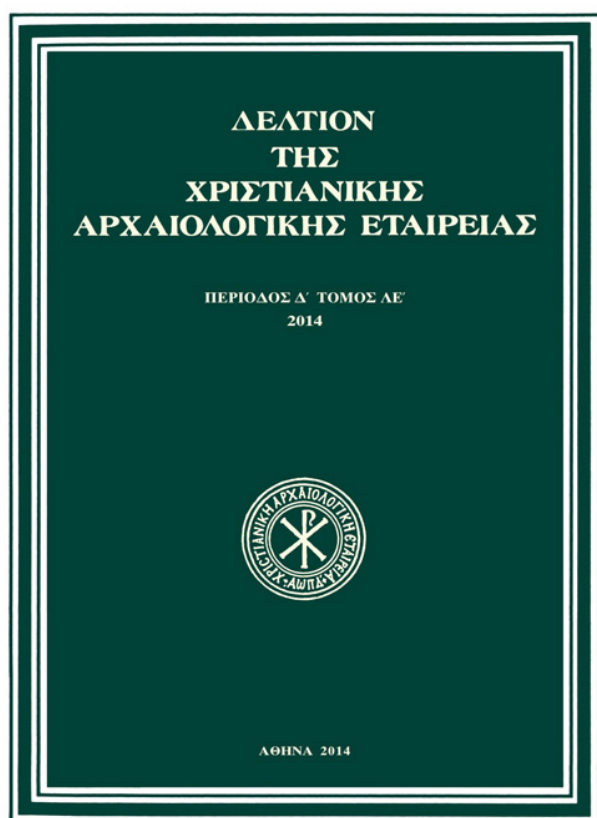

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 35 (2014)

Δελτίον ΧΑΕ 35 (2014), Περίοδος Δ'.

Το νοτιοανατολικό κτήριο της Μονής Οσίου Λουκά

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1746](https://doi.org/10.12681/dchae.1746)

Copyright © 2016, Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (2016). Το νοτιοανατολικό κτήριο της Μονής Οσίου Λουκά. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 35, 1–8. <https://doi.org/10.12681/dchae.1746>

ΤΟ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΚΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ*

Ἡ μεγάλη δίκλιτη αἴθουσα πού βρέθηκε σέ ἀνασκαφή νοτίως τῆς Τραπεζῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά πιθανῶς ἀποτελοῦσε τίς ὑποδομές μιᾶς νέας πτέρυγας κελλιῶν. Μορφικά καί κατασκευαστικά στοιχεῖα χρονολογοῦν τό κτήριο στή μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ κτηρίου ἴσως σχετίζεται μέ τὴν αὐξήσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναχῶν κατὰ τό ἴδιο χρονικὸ διάστημα.

Λέξεις κλειδιά

Μεσοβυζαντινὴ περίοδος, μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, κελιά μοναχῶν, Στερεὰ Ἑλλάδα, μονή Ὁσίου Λουκά.

The large two-aisled hall found in excavations south of the Trapeza of Hosios Loukas probably formed the substructure for a new wing of cells. Formal and construction elements date this building to the Middle Byzantine period. The building's erection may be related to the increasing number of monks during the same period.

Keywords

Middle-Byzantine period, Monastic architecture, wing of cells, Central Greece, monastery of Hosios Loukas.

Ἡ ἔρευνα καί ἡ μερική ἀνακατασκευὴ τῆς Τραπεζῆς τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '60, περιέλαβαν καί τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μεγάλου ἡμιπύργειου χώρου τῆς, ὁ ὁποῖος χρησίμευε ὡς ἐργαστήριο ἐπεξεργασίας ἀγροτικῶν προϊόντων καί ὡς ἀποθήκη. Ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ προεκτάθηκε πρὸς τὰ νότια ἤλθαν στὸ φῶς τὰ λείψανα ἐνὸς μεγάλου χώρου μέ σταυροσχημοὺς πεσσοὺς καί παράλληλους τοίχους, σέ μεγάλο μήκος (Εἰκ. 1).

Λόγω τῆς ὀγκώδους ἐπιχώσεως ἡ ἀνασκαφὴ περιορίσθηκε ἀπ' ἐνὸς στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ κτηρίου καί ἀπ' ἐτέρου κατὰ μήκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου του, ὁ ὁποῖος σωζόταν σέ κακὴ κατάστασις καί σέ μικρὸ ὕψος, διέσωζε ὁμως παραστάδες πρὸς τὰ ἔσω, σέ κανονικὲς μεταξὺ τους ἀποστάσεις, οἱ ὁποῖες ὄριζαν δεκαπέντε ἴσα διαστήματα. Δύο δοκιμαστικὲς ἀνασκαφές ἀπέδειξαν ὅτι οἱ σταυροσχημοὶ πεσσοὶ ἀκολουθοῦσαν σέ ἀντιστοιχία τίς παραστάδες. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ κτηρίου διακρινόταν ἐγκάρ-

σιος τοίχος καί ἴσως ἓνα πηγάδι. Κατὰ τὴν πεντηκονταετία πού διέρρευσε, οἱ ἐπιχώσεις καί ἡ βλάβη ἔχουν καταστήσει ἀόρατο μέγα μέρος τῆς ἀνασκαφῆς (Εἰκ. 2).

Ὁ Εὐστάθιος Στίκας, ὁ ὁποῖος εἶχε διενεργήσει τὴ μερική ἀποχωμάτωσις τοῦ μνημείου, στὸ γνωστὸ «Χρονικόν» ἀνέφερε τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ κτηρίου¹, διέκρινε ὅτι στεγαζόταν μέ σταυροθόλια καί ἔδωσε μιὰ σχηματικὴ τοῦ κάτοψιν στὸ γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιον τῆς μονῆς², καθὼς καί ἐρμηνεῖα του (δυστυχῶς ἄστοχη) ὅτι ἦταν ἓνα νοσοκομεῖο. Ἡ ἐρμηνεῖα βασίσθηκε σέ δικαστικὸ ἔγγραφο τοῦ ἱεροδικείου τῆς Λειβαδείας τοῦ ἔτους 1617³, μέ τό ὁποῖο οἱ μοναχοὶ ἔλαβαν τὴν ἄδεια νά κτίσουν «...οἰκίαν...ἵνα τοῖς χρησιμεύσῃ ὡς νοσοκομεῖον». Ἐνα κτήριο μήκους πλέον τῶν 60 μ. δέν εἶναι δυνατόν νά χαρακτηρίζεται «οἰκία» καί, τό σπουδαιότερο, ὁ τύπος τῶν βυζαντινῶν καί τῶν μεταβυζαντινῶν νοσοκομείων εἶναι γνωστός⁴ καί σέ τίποτα δέν μοιάζει μέ τό κτήριο πού βρέθηκε νοτίως τῆς Τραπεζῆς.

* Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Κλήμη καί στὴ Χριστίνα Ἀσλανίδη γιὰ τὴν ἐπὶ τόπου βοήθεια, καθὼς καί στὴ Χρυσάνθη Ἰωακείμου γιὰ τεχνικὴ ὑποστήριξη.

¹ Ε. Στίκας, *Τὸ οἰκοδομικόν χρονικόν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, Ἀθῆναι 1970, 59, εἰκ. 33, πίν. 163, σ. 218, 219.

² Στὸ ἴδιο, ἀναδ. πίν. Α, ὑπόστυλος αἴθουσα ΙΗ.

³ Γ. Π. Κρέμος, *Φωκικά. Προσκυνητὰριον τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Ἀθῆναι 1885, τ. Γ', 11, ἀριθ. 124 καί Στίκας, ὁ.π. (ὑποσημ. 1), 58 σημ. 2.

⁴ Α. Ὁρλάνδος, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική*, Ἀθῆναι 1958, 76-82, εἰκ. 102-106.

Εἰκ. 1. Μονή Ὁσίου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Μερική ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ψηλά.

Ὁ Sl. Ćurčić⁵ ὑποθέτει ὅτι τὸ νοτιοανατολικό κτήριο ἦταν ξενώνας τῆς μονῆς ἐκτός τῶν ὁρίων της. Ἄν κρίνουμε ὁμῶς ἀπὸ τοὺς χώρους φιλοξενίας στὰ ἑλληνικά μοναστήρια ἢ ἀπὸ τὰ ἀρχονταρῖκια τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τὸ μέγεθος τοῦ ἐξεταζομένου κτηρίου ἀποκλείει καὶ αὐτὴν τὴν ἐρμηνεία.

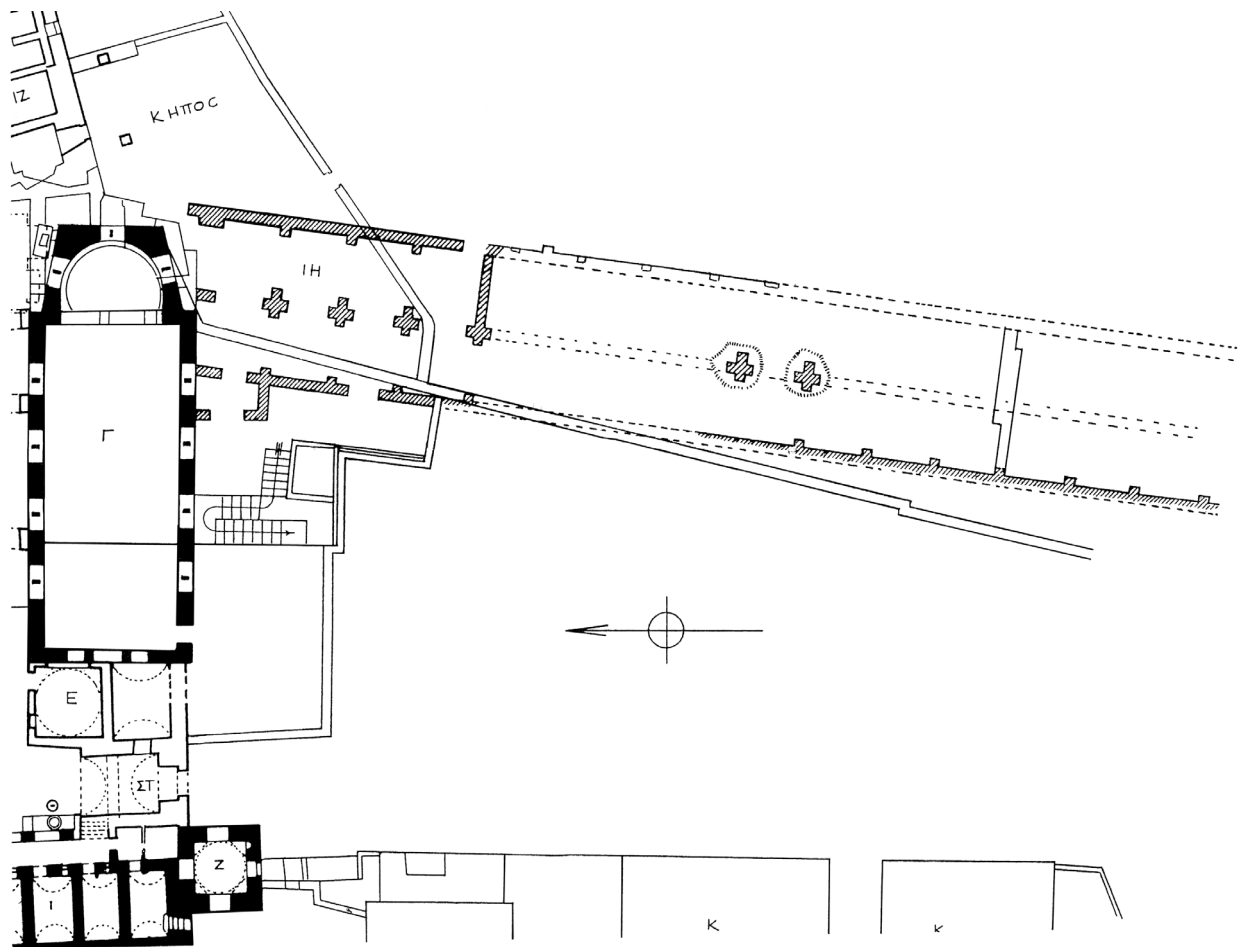
Τὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐνιαία αἶθουσα μήκους περίπου 63 μ., γενικοῦ πλάτους 10,80

καὶ ἐσωτερικοῦ 9,30 μ. (Εἰκ. 3). Καὶ τίς δύο αὐτές (ἀλλὰ καὶ ὅλες τίς μετρήσεις) καθιστοῦν ἐπισφαλεῖς ἀφ' ἑνός οἱ ἐπιχώσεις καὶ ἡ διάλυση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ τρόπος δομῆς μὲ ὀγκώδεις, μερικῶς ἀκατέργαστους λίθους. Ἡ αἶθουσα εἶναι δίκλιτη μὲ ἄξονικούς σταυροειδεῖς πεσσούς καὶ ἀντίστοιχες παραστάδες στοὺς μακροῦς, ἀνατολικό καὶ δυτικό, τοίχους⁶. Εἶναι προφανῶς ὀψιμότερη τῆς Τραπεζῆς, ὅπως φαίνεται

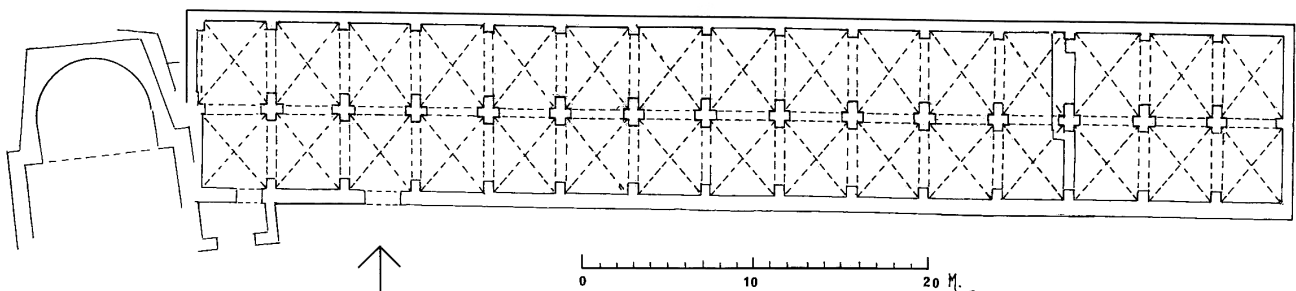
⁵ Sl. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleiman the Magnificent*, New Haven 2010, 378.

⁶ Ὅπως στίς ὑποδομές ἀταύτιστου κτηρίου κοντὰ στό Topkapi Κωνσταντινουπόλεως, W. Müller Wiener, *Bildlexikon zur Topogra-*

phie Istanbul, Tübingen 1977, εἰκ. 18, 19, 27. Εὐρύτερη ἐφαρμογὴ τῶν σταυροειδῶν πεσσῶν εἶχε γίνῃ στή Μεσαιωνικὴ Ρωσία (Ἁγία Σοφία Κιέβου, Ἁγία Σοφία Novgorod κ.ά.).

Εἰκ. 2. Μονή Ὁσίου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

Εἰκ. 3. Μονή Ὁσίου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Κάτοψη τοῦ κτηρίου σέ ἀναπαράσταση.

Εἰκ. 4. Μονή Ὁσίου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Σταυροειδῆς πεσσός.

στήν περιοχή συναντήσεως τῶν δύο κτηρίων. Στά ανατολικά, τό ἔδαφος παρουσιάζει απότομη κλίση καί αὐτό συνέτεινε στήν κατάρρευση ἢ τήν αποδιοργάνωση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Σέ αὐτόν δέν διακρίνονται ἀνοίγματα, οὔτε ἐξωτερικές παραστάδες.

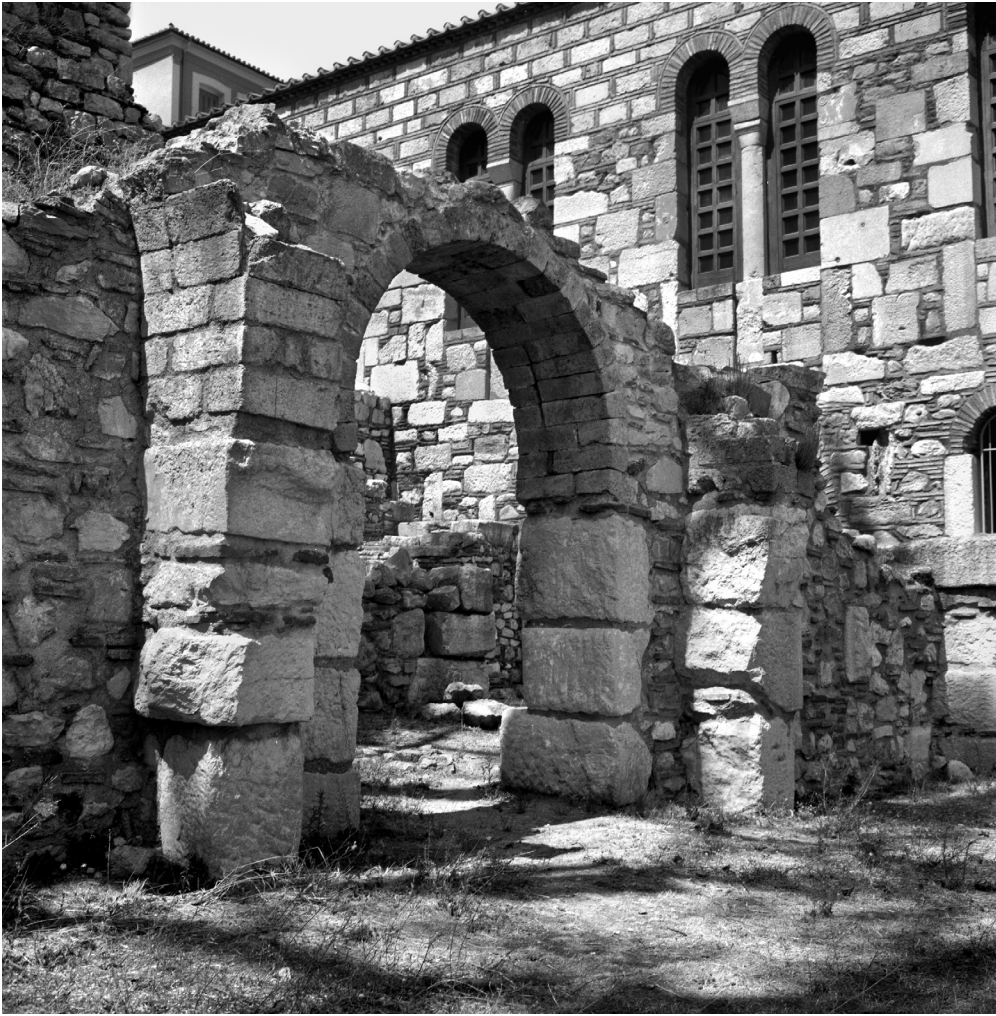
Οἱ πεσσοί ἔχουν λίθινα τεκτονικά, ἐλαφρῶς κοῖλα ἐπίκρανα μέ μικροῦ ὕψους ἄβακες, εἶναι δέ κτισμένοι μέ πλακοειδεῖς λίθους, ὀπτοπλίνθους, ἰσχυρό ἀσβεστοκονίαμα καί σέ μερικούς μέ ὀγκώδεις, ἴσως ἀρχαίους, ἡμι-

λαξεύτους λίθους (Εἰκ. 4). Ἡ σταυροειδῆς μορφή τῶν πεσσῶν καί ἡ ἀντιστοιχία πρός τίς παραστάδες καθιστᾷ βέβαιο ὅτι οἱ θόλοι ἐνισχύονταν μέ ἰσχυρά σφενδόνια. Τό ἐπίμηκες (καί ὄχι τετράγωνο σχῆμα στήν κάτοψη) τῶν μεταξύ τους διαστημάτων κάνει, ἐπίσης, βέβαιο ὅτι ἡ κάλυψη γινόταν μέ σταυροθόλια⁷ καί μάλιστα ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένα⁸. Τό ὑπερκείμενο ἐνιαῖο δάπεδο πάνω ἀπό τοὺς θόλους σχηματιζόταν σέ ὕψος 5 περίπου μ. ἀπό τήν κάτω στάθμη.

⁷ Στίκας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 218.

⁸ Ἡ ὑπερύψωση πρέπει νά ἦταν ἴση πρός τή διαφορά τῶν ἀκτίνων τῶν τόξων μετώπου, δηλαδή περίπου 50 ἐκ. Κάλυψη μέ ἐλλειπτι-

κοὺς ἐν κατόψει θόλους δέν ἀποκλείεται, δέν συνηθίζονταν ὁμως στήν Ἑλλάδα.

Εἰκ. 5. Μονή Ὁσίου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Θύρα μέ πεταλόμορφο τόξο.

Στόν δυτικό τοῖχο καί σέ ἄμεση σχέση μέ τό ἡμιπόγειο τῆς Τραπεζίης ὑπάρχουν δύο ἀνοίγματα, τό ἓνα μέ καλῶς διατηρούμενο πεταλόμορφο τόξο⁹. Ἔχει διάμετρο 2,12 μ., ἄνοιγμα στίς γενέσεις του 2,06 μ. καί ὕψος τοῦ ἐσωρραχίου 3,58 μ. ἀπό τό δάπεδο. Ἀποτελεῖται ἀπό 26 καλολαξευμένους θολίτες ἀπό πωρόλιθο μέ ἐλάχιστο τό πάχος τῶν μεταξύ τους ἀρμῶν (Εἰκ. 5). Δέν ὑπάρχει λίθινο κατώφλι, οὔτε ἐνδείξεις ἄλλοτε ὀριζοντίου ὑπερθύρου, πρᾶγμα πού ὁδηγεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι

κλεινόταν μέ κιγκλίδωμα, ὅπως τό ὑπόγειο τῆς γειτονικῆς Τραπεζίης. Δεδομένου ὅτι τό δάπεδο ἔχει μένει ἀδιαμόρφωτο, ἀπό διαστρωμένο χῶμα, τά ὕψη ὑπολογίσθηκαν μέ ἀφετηρία τή στάθμη τοῦ (μῆ ὑφισταμένου) κατωφλίου¹⁰. Στή δεξιά πρὸς τόν εἰσερχόμενο παραστάδα διακρίνονται σαφῶς οἱ γενέσεις τῶν τόξων τόσο τῶν κατὰ μῆκος (μεταξύ τῶν παραστάδων) ὅσο καί τοῦ κατὰ πλάτος (μεταξύ τῆς παραστάδος καί τοῦ πεσσοῦ). Οἱ γενέσεις εἶναι κατὰ 60 ἐκ. ψηλότερα ἀπό ἐκεῖνες τοῦ

⁹ Ἀ. Ὁρλάνδος, «Τό πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ Βυζαντινῇ Ἑλλάδι», *ΕΕΒΣ* ΙΑ' (1935), 411-415. Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Ἡ ἐλλαδική ναοδομία κατὰ τόν 12ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2002, 466 σημ. 607-617.

¹⁰ Θεωρούμενο κατὰ 24 ἐκ. χαμηλότερο ἀπό τό κατώφλι τοῦ ἡμιπογείου τῆς Τραπεζίης.

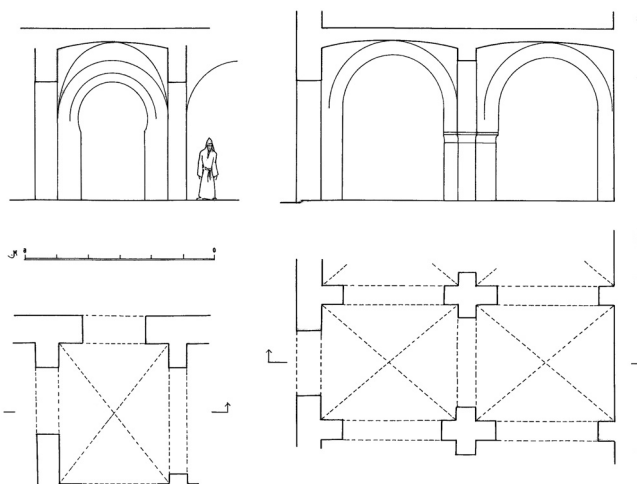
πεταλόμορφου τόξου της εισόδου και σέ ύψος 2,80 μ. από τό κατώφλι. Προκύπτει άμέσως ότι τό δυτικό τόξο ήταν όμόκεντρο πρός τό πεταλόμορφο, καθώς και ότι τά έγκάρσια τόξα ήταν συμβατά μέ τό ύψος τών σταυροειδών πεσσών¹¹ (Εικ. 6). Πρέπει νά σημειωθεί ότι κάποια από τά τόξα έπρόβαλλαν από τίς επιχώσεις κατά τά μέσα του 18ου αιώνα και διακρίνονται στό γνωστό σκαρίφημα¹² του B. Barskij.

Ύπάρχουν ένδείξεις ότι τό έξεταζόμενο κτήριο δέν όλοκληρώθηκε. Τό δάπεδο παρέμεινε άστρωτο και ή κύρια (:) είσοδος χωρίς κατώφλι. Κατά τήν ανασκαφή δέν βρέθηκαν ύλικά από τήν έρείπωση τών άνωτέρων όρόφων, αλλά ούτε και της θολοδομίας του ίσογείου. Η μεγάλη πεταλόμορφη είσοδος ήταν τοιχισμένη¹³ και δύο έγκάρσιοι, προχείρου κατασκευής, μεταγενέστεροι τοίχοι παραμένουν άνερωμήνεντοι.

Ός πρός τή χρήση του, τό μεγάλο μέγεθος και ή κατά μήκος διάταξη σέ επέκταση της άνατολικής πλευράς της μονής δέν έρμηνεύονται παρά μόνον ως τά χαρακτηριστικά μιās πτέρυγας κελιών. Η άδρή τοιχοποιία μέ τούς ήμιλαξεύτους λίθους του ίσογείου άσφαλώς δέν ήταν επιχρισμένη και αυτό άποτελεί ένδειξη ότι δέν ήταν κατοικίσιο· είχε άλλες δευτερεύουσες χρήσεις. Η ισχυρή κατασκευή τών σφενδονίων μαρτυρεί ότι ύπήρχαν (ή έπρόκειτο νά γίνουν) στόν όροφο ή και σέ περισσότερους όρόφους κελιά σέ δύο σειρές, μέ κοινό τόν διάδρομο ίσως κατά τόν άξονα.

Η σημαντική διαφορά στάθμης του έδάφους πρός τά δυτικά κάνει πιθανόν ή είσοδος στην πτέρυγα τών κελιών νά γινόταν απ' ευθείας στόν πρώτο όροφο και τό ίσόγειο να είχε μόνον δευτερεύουσες και βοηθητικές χρήσεις.

Η μεγάλη επέκταση του μοναστηριού μέ τήν πτέρυγα πρός τά νότια θέτει τό γενικότερο έρώτημα του περιγράμματος και της όχρωσεώς του κατά τή μεσοβυζαντινή περίοδο, έρώτημα τό όποιο δέν θά άπαντηθεί παρά μόνον μέ ανασκαφή της πλατείας νοτίως της σημερινής εισόδου¹⁴.

Εικ. 6. Μονή Όσίου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Αναπαράσταση του σταυροθολίου καλύψεως. Κάτοψη και δύο τομές.

Η χρονολόγηση του μνημείου παρουσιάζει προβλήματα, γιατί άφ' ενός ή ανασκαφή δέν όλοκληρώθηκε και άφ' έτέρου, όπως είναι εύλογο, από τίς ύποδομές ενός χρηστικού κτηρίου, άπουσιάζουν μορφικά στοιχεία κατάλληλα γιά συγκρίσεις. Περισυλλογή κινητών εύρημάτων κατά τήν ανασκαφή φαίνεται ότι δέν έγινε. Άπομένουν ως χρονολογικές ένδείξεις ή κατασκευή τοίχων και παραστάδων από όγκώδεις ήμιλαξεύτους λίθους (και συμπλήρωση μέ μικρότερους και μέ όπτοπλίνθους), οι έν σειρά σταυροειδείς πεσσοί¹⁵, τά άπλά τεκτονικά επίκρανά τους¹⁶, καθώς και τό πεταλόμορφο τόξο της εισόδου. Τά στοιχεία αυτά δέν αφήνουν άμφιβολία ότι τό κτήριο προηγείται του 1204 και έντάσσεται στά μεγάλα οικοδομικά προγράμματα της μονής του 11ου και του 12ου αιώνα, μαζί μέ τό καθολικό, τήν Τράπεζα, τόν ναΐσκο του κωδωνοστασίου και τόν έξω-νάρθηκα. Τό γεγονός ότι έπεται της Τραπεζής δέν όδηγεί σέ άκριβέστερη χρονολόγηση, δεδομένης της άοριστίας

¹¹ Μέ τήν άνω επιφάνεια τών επιθημάτων τους κατά 1,52 μ. χαμηλότερα από τό έσωράχιο του πεταλομόρφου τόξου.

¹² N. Barsoukova (έπιμ.), *Stranctbobotanija*, B.B. Barskago, Άγία Πετρούπολις 1887, πίν. 17.

¹³ Στίκας, ό.π. (ύποσημ. 1), πίν. 162.

¹⁴ Τό σημερινό νότιο τμήμα του περιβάλλον της μονής, στό όποιο είχε ένσωματωθεί τοίχος της τραπεζής, άσφαλώς δέν άνήκε στη βυζαντινή όχύρωση.

¹⁵ Όπως της μονής των Μαγγάνων Κωνσταντινουπόλεως [R. Demangel - E. Mamboury, *Le quartier des Manganes*, Παρίσι 1939, άναδ. πίν. IV και Cürçü, ό.π. (ύποσημ. 5), 354, εικ. 380] και του άταύτιστου κτηρίου Κωνσταντινουπόλεως [Sh. E. Gerstel - J. Lauffenberger (έπιμ.), *The Architectural Ceramics of Byzantium*, Baltimore 2001, 183]. Βλ. και άνωτέρω ύποσημ. 6.

¹⁶ Άνάλογα μέ εκείνα της γειτονικής Τραπεζής της μονής, στό τρίγλο της εισόδου και σέ δίλοβα παράθυρά της.

καί για την ίδια την Τράπεζα. Μόνον τό πεταλόμορφο τόξο μέ την ιδιάζουσα κατασκευή του κάνει πιθανότερη την ένταξη του μνημείου στον 12ο αιώνα.

Τήν προσθήκη νέας πτέρυγος κελλιών στον Όσιο Λουκά πιθανώς κατέστησε αναγκαία ή αύξηση του αριθμού των μοναχών. Κυρίως κατά τον 12ο αιώνα ή αύξηση αυτή γίνεται γενικότερα εμφανής μέ την επέκταση των καθολικών διαφόρων μονών του έλλαδικού χώρου. Στην ίδια τή μονή του Όσιου Λουκά προσθέτουν κατά τον 12ο αιώνα στό καθολικό μεγάλο έξωνάρθηκα¹⁷ καί μάλιστα εις βάρος του πρό αυτού έλευθέρου χώρου. Στή μονή του Όσιου Μελετίου¹⁸ κατεδάφισαν τόν νάρθηκα καί έκτισαν άλλον, πολύ πιο ευρύχωρο. Στή μονή Ζωοδόχου Πηγής στό Δερβενοσάλεσι¹⁹ προσέθεσαν τρουλλαία λιτή. Στή μονή Βαρνάκοβας πραγματοποίησαν τρεις διαδοχικές επεκτάσεις του καθολικού²⁰ τό 1148, τό 1151 καί τό 1229. Στόν Ταξιάρχη Μεσαριάς Άνδρου²¹ προσέθεσαν, επίσης, νάρθηκα, όπως καί στό καθολικό της μονής Ζυγοῦ.

Τό φαινόμενο της μαζικής καταφυγής στον μοναχικό βίο σχετίζεται μέ τίς γνωστές βαθμιαίες αλλαγές στό Βυζάντιο, ως πρός τή γαιοκτησία καί τήν πρωτογενή παραγωγή κατά τόν 11ο καί τόν 12ο αιώνα. Πραγματοποιείται επέκταση της μεγάλης ιδιοκτησίας (περιλαμβανομένης καί αυτής του κράτους καί των μεγάλων μοναστηριών) εις βάρος μικροϊδιοκτητών που χάνουν τήν

περιουσία τους καί μερικοί από αυτούς καταφεύγουν στή μοναχική ζωή. Κατά τόν J. Lefort²² «...ή πιθανή μείωση του μεγέθους των άγροτικών κληρῶν, σέ συνδυασμό μέ κακές σοδειές ή τήν ανασφάλεια, έκαναν ένίοτε πιο έπισημη τήν κατάσταση των χωρικών, μέ αποτέλεσμα νά πολλαπλασιάζονται οί περιπτώσεις των υπερχρεωμένων άγροτών, που πουλούσαν τή γή τους σέ μεγαλύτερους γαιοκτήτες». Είναι πολύ χαρακτηριστική μιά μικρή άναφορά στόν Βίο του Όσιου Μελετίου²³ για γεγονότα στή μονή κατά τό έτος 1141: «..Ίδον γάρ τριακοντα πρός τοίς έξ καί πρός παρεδραμον έτη, μετά τήν του πατρός κοίμησης, καί άνδρες έγγυς που των τριακοσίων, γής ουδέ του βραχυτάτου κύριοι μέρους, πλην όσην αυτοίς ή κατοικία καί τό λαχανοκήπιον περιείληφεν, άπράγμονες πάντες, άκτήμονες, άφρόντιδες των όσα πρός σώματος θεραπείαν καί έπιμέλειαν... έπεστραμμένοι...».

Είναι πολύ πιθανόν ή μονή του Όσιου Λουκά μέ τή μεγάλη κτηματική της περιουσία καί τό κύρος της νά είχε δεχθεί κατά τόν 12ο αιώνα σημαντικό αριθμό νέων μοναχών, θυμάτων των αλλαγών που πραγματοποιούνταν στόν τρόπο της γεωργικής παραγωγής στό Βυζάντιο κατά τήν έποχή αυτή.

Όμότιμος καθηγητής ΕΜΠ
bourashistory@gmail.com

¹⁷ Λ. Φιλιππίδου-Μπούρα, «Ο έξωνάρθηκας του καθολικού του Όσιου Λουκά Φωκίδος», ΔΧΑΕ Στ' (1970-1972), 13-28.

¹⁸ Ά. Όρλάνδος, «Η μονή του Όσιου Μελετίου καί τά παραλεύρια αυτής», ΑΒΜΕΕ' (1939-1940), 59, εις.12, 78-83.

¹⁹ Χ. Μπούρας, «Επανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής, Δερβενοσάλεσι», ΔΧΑΕ ΙΖ' (1993-1994), 28-35.

²⁰ Ο ίδιος, «Οί παλαιότερες οικοδομικές φάσεις του καθολικού της μονής Βαρνάκοβας», 11ο Συμπόσιο ΧΑΕ (1991), 47.

²¹ Ά. Όρλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου», ΑΒΜΕ Η' (1955-1956), 12.

²² J. Lefort, «Η άγροτική οικονομία (7ος-12ος αιώνας)», Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου (έπιμ. Α. Λαΐου), Αθήνα 2006, 449. Βλ. καί Π. Ζέπος, «Καλλιεργηταί ξένης γής εις τό Βυζαντινόν κράτος», Βυζαντινά 13 Α (1985), 33.

²³ Χρ. Παπαδόπουλος (έπιμ.), Ο Όσιος Μελετίος ό νέος, Αθήνα 1986, 20 σημ. 49, 22, 56, 64.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 2: Στίκας, ό.π. (ύποσημ. 1), πίν. 163β καί άναδ. πίν. 1. Εικ. 3-6: Χ. Μπούρας.

Charalambos Bouras

THE SOUTHEAST BUILDING OF THE MONASTERY OF HOSIOS LOUKAS

Partial excavation south of the Trapeza of the monastery of Hosios Loukas (1963) brought to light the remains of a large building (length *ca.* 63 m., width 10.80 m.) in the form of a single two-aisled hall with cruciform piers along the axis and corresponding pilasters along the side walls. The preserved springs of the arches these support permit a secure reconstruction of the structure's having been covered by raised cross-vaults.

Formal and construction elements permit a dating of the monument to the 11th or 12th century.

The preserved building most likely formed the sub-structure for a large wing of cells to expand the monastery on the south. The view is noted that during the 12th century (primarily), the number of landless farmers in the provinces grew, which resulted in many of them finding refuge in monastic life. The expansion of *katholika* with *exonartheces* and the erection of new cells corresponded to this increase in the number of monks.

*Professor Emeritus NTUA
bourashistory@gmail.com*